

**Ж.БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д. 10.11.029 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 82: 894.341:894.342 (043.3)

МОКЕЕВА АСЫЛАЙ МЕЛИСОВНА

**АЗЫРКЫ УЧУРДАГЫ КЫРГЫЗ-КАЗАК АДАБИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ:
Ч.АЙТМАТОВ ЖАНА М.ШАХАНОВ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Дүйнөлүк адабияттын тарыхы жана теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор
Садыков Абдыкадыр Садыкович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Ибраимов Осмонакун Ибраимович

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна

Жетектөөчү мекеме: С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети, Кыргыз тили жана адабияты кафедрасы, Нарын ш., С. Орозбаков көч., 25

Диссертация 2013-жылдын 18-январында саат 15.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.11.029 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547.

Автореферат 2012-жылдын “ ___ ” декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
доцент

Кадырмамбетова А.К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Ч. Айтматовдун башка авторлор менен биргелешип көркөм же публицистикалык чыгарма жаратуу тажрыйбасы кыйла убактардан бери практикаланып келген. Алсак, казак кесиптеши К.Мухамеджанов экөө биргелешип жазган “Фудзиямадагы кадыр түн” драмасы өтө чоң ийгиликтерге жетишкен. Аталган чыгарманын кантип жаралгандыгы тууралуу Ч. Айтматов немец элинин көрүнүктүү адабият сынчысы Х. Пластиус менен болгон диалогунда (1977) айтып берет. Ч.Айтматов өзү тапкан сюжетти К. Мухамеджановго айтып берсе, ал бул сюжетти драмага ылайыктуу материал экен деп, экөө биргелешип пьеса жазууну чечишет. Иш процессинде бул жанрда мурда жазып көрбөгөн Ч.Айтматовго бир топ кыйынчылыктар туулгандыгына карабастан, анын бардыгын жеңип, чыгарма ийгиликтүү аяктайт.

“Фудзиямадагы кадыр түн” адегенде Москвада “Современник” театрында, андан кийин көп өлкөлөрдө, ошолордун катарында Америкада да коюлат. “Мен Америкада болгон кезимде, – дейт жазуучу, – “Арена Стейдж” деген театрден биздин пьесабызды көрүүгө туура келип калды. Ошондо бул өлкөнүн адамдары чыгарманы түшүнүп, абдан толкундап отурганын байкап, Калтай экөөбүздүн кыйналганыбыз эстен чыгып, биз туура эле кылган экенбиз деп кубанып калдым” [Айтматов Ч. В соавторстве с землей и водой... – Ф., 1978. – 367-б.].

Ч. Айтматов Х. Пластиус сыяктуу адабий темадагы публицистикалык макалаларды көп жазган, саясий жана философиялык темада терең мазмундуу диалог кура турган өзгөчө бир инсанды көптөн бери күтүп жүргөн. Ал япон философу Дайсаку Икэда болуп чыгат.

Ч. Айтматов бала чагында бир карыядан **“сүйлөшүүгө эч ким калбай калды”** деп кейигенин угуп таң калган. “Айланасында толгон эл жүрсө, “сүйлөшүүгө киши жок” дегени эмнеси?” Көрсө, ал сөздө чоң подтексттик маани бар экен, анткени, ага руханий жагынан тең келген, сөз кадырын билген адамдын жоктугунан карыя жалгызсырап жүргөн.

Ошол сыңары Ч. Айтматовго теңдеш, анын көз карашын бөлүшкөн философ-публицист, жазуучу жана буддисттер коомунун башчысы Д. Икэда экөөнүн диалогу азыркы замандын коомдук, саясий, диний ж.б. проблемаларына арналып, алар терең мазмунда, философиялык көз карашта чечмеленген. Аталган эмгек “Ода величию духа” (“Рухтун улуулугуна таазим ыр”) деген ат менен 1994-жылы Москва шаарынан жарык көргөн. Бул эки улуу инсандын дүйнөлүк акыл-эстин деңгээлинде сүйлөшкөн сөздөрүн терең түшүнүп, кабылдаш үчүн ошондой эле ар тараптуу терең билим, интеллектуалдык бийиктик талап кылынат.

Орус адабиятынын классиктери өздөрүнүн чыгармачылык ишмердигинде алардын талантынын ажырагыс бир чоң бөлүгү жана көрсөткүчү катары көркөм публицистиканы пайдаланышкан.

Ч. Айтматов да публицистикага абдан чоң маани берген, анткени, жазуучунун жан дүйнөсүндө кайнап, бышып калган көп проблемалар ошол ийкемдүү жанр аркылуу ишке ашырылган. Анын өзгөчөлүгү тууралуу Ч.Айтматов мындай дейт: “Далеко не все в жизни укладывается в

занимательные сюжеты, далеко не все предлагаемые тексты читаются с захватывающим интересом. В этом смысле **собеседование** – труднейший жанр, требующий от читателя немало терпения и вдумчивости” [Айтматов Ч., Икэда Д. Ода величию духа. – М.: Прогресс, 1994. – 9-б.]. Мында публицистиканын окурмандан терең билим, ойчулдук талап кыла турган татаал жанр экендиги белгиленип жатат.

Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Аскада калган аңчынын ыйы” аттуу диалог китеби форма жагынан Ч. Айтматовдун Д. Икэда менен биргелешип жазган эмгегине окшош болгону менен (бул жанрды ал “эскерүү, анализ жана сырдашуу – “исповедь” деп мүнөздөйт) мазмуну боюнча кескин айырмаланат. Ч. Айтматов менен Д. Икэда дүйнөлүк масштабдагы глобалдуу проблемалардын тегерегинде ой жүгүртүп, аларды терең философиялык багытта чечмелесе, Ч. Айтматовдун М. Шаханов менен болгон диалогунда көбүнесе эки боордош элдерге жакын жана түшүнүктүү проблемалар боюнча сөз козголот. Ошону менен катар жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон экология, коом жана инсан темаларынын айланасында да ой жүгүртүшөт.

Ч. Айтматов өзүнүн авторлошу М. Шахановго публицист, акын жана коомдук ишмер катары өтө жогору баа берет: “В моей жизни было два Мухтара. Первый из них, проявивший обо мне поистине отеческую заботу, – мой учитель и наставник, великий писатель Мухтар Ауэзов, а второй – поэт, мой давний друг и наперсник – Мухтар Шаханов. Да, насколько могу судить, Мухтар Шаханов – один из выдающихся поэтов Азии, но привлекает меня в нем и то, что он мыслитель любознательного, поискового склада, соединяющей в себе истоки восточной мудрости с чутким мироощущением Запада” [Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). – Алматы: Рауан, 1996.– 4-б.]. Экөөнүн диалогу алардын ар биринин стилдик өзгөчөлүгүн ачык-айкын мүнөздөп турат. Ч. Айтматов лиро-романтикалык маанайда сүйлөсө, М. Шаханов көбүнесе макал-лакаптарга жакын поэтикалуу сөздөргө ыктайт. Бул экөөнүн ой жүгүртүүлөрү Ч. Айтматов белгилегендей, “бири бирин сөз учугунан илип алып, коштоп кеткен, көз караштары бирдей адамдардын диалогу” [Айтматов Ч., Икэда Д. Ода величию духа. – М.: Прогресс, 1994. – 11-б.].

Ч. Айтматов М. Шаханов менен авторлошуп жазган китебинин баш сөзүндө анын жанрына карата “китеп-экспромт”, “китеп-эссе”, “китеп-диалог” деген үч терминди колдонот. Мунун биринчиси анын мурда даярдыксыз, магнитофон алдында жаралганын түшүндүрсө, “китеп-эссе” анда орун алган ой-жүгүртүүлөр чакан макала түрүндө курулганын туюнтат, ал эми үчүнчүсү – “диалог” – экөөнүн өз ара пикир алышуулары. Биз мындан ары “Диалог китеп” деген аныктаманы колдонобуз.

М. Шаханов Ч. Айтматов менен СССР Жогорку Советинин депутаты болуп жүргөн кезинде таанышып, ошондон улуу жазуучунун көзү өткөнгө чейин андан он алты жаш кичүү болсо да, сырдаш жана дос катары (аны “ини-дос” деп Ч. Айтматов атаган) жүргөн. Кийин М. Шаханов Кыргызстанда Казак Республикасынын атайын жана толук укуктуу элчиси болуп иштеп жүргөндө алардын мамилеси ого бетер чыңдалган. Ошол мезгилде М.Шаханов

республикабыздын чар тарабын кыдырып, элибиздин тарыхы, улуу инсандарынын өмүр таржымалы, эпостору, ж.б. менен жакындан таанышып, ушул жана аны толкундаткан башка проблемалар боюнча ага досу менен өзүнүн жан дүйнөсүндө орун алган ойлорун диалог түрүндө бөлүшкүсү келип, экөө магнитофон алдында отуруп, кең-кесири сүйлөшүп, ошонун негизинде эч кандай оңдоп, түзөөсүз китеп кылып чыгарышкан. Бирөө кыргызча, экинчиси казакча сүйлөшүшүп, ал китеп формасына келгенден кийин гана орус тилинде таржымаланган. Демек, экөөнүн айткан сөздөрү – алардын жан-дүйнөсүндө орун алган ымандай сырлары. “В течение беседы были моменты, когда мы оказывались в плену эмоций. Но мы решили не “причесывать” те мысли и слова, что родились в момент нашего непринужденного общения. Не таили радости и горя, встречавшихся на жизненном пути, что знали только наши близкие. И в этом отличие свободного разговора от письменного жанра [Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). – Алматы: Рауан, 1996.– 4-б.].

Биздин диссертациябыздын негизги борбордук бөлүгү мына ушул “Диалог китепти” адабий талдоодон өткөрүүгө арналган.

“Китепти” окуп жатканда көп ойлор мурда айтылып жүргөн, окурмандарга белгилүүдөй сезилет. Анткени менен экөөнүн жан дүйнөсүнөн чыгып жаткан соң биз аларды башкача формага өткөрүүгө, б. а., диалогдун катышуучуларынын ойлорунан четтеп кетүүгө батынган жокпуз. Биз алардын пикирлерин кеңитүүгө, чечмелеп, тереңдетүүгө гана аракеттендик.

Демек, диссертациянын темасынын **актуалдуулугу** Кыргызстанда бул чыгарманы ар тараптан талдоого арналган мындай эмгектин жоктугу менен аныкталат. Анын жаңычылдыгынын мааниси да мына ушунда.

Биздин эмгегибиз дагы бир орчундуу проблеманы камтыгандыгы менен айырмаланат. Алсак, Ч. Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” повести менен М. Шахановдун “Тайна, унесенная Чингисханом” (“Чыңгызхандын пенделик купуясы”) драмасын салыштырма планда изилдеген эмгек да кыргыз адабият таануу илиминде жок болчу. Биз ушул теманы эмгегибиздин үчүнчү главасына материал кылып алдык. Бул жагдай иштин темасынын актуалдуулугунун дагы бир кырын түзөт.

Буларды белгилөө менен биз кол тийбеген дыңды көтөрүп жатабыз деп, албетте, айткыбыз келбейт. Казакстанда аткарылган эки диссертация бизге белгилүү болчу. Алар – Г. Г. Цыренжапова (Бишкек, 2005) менен Ж.Н.Ботабаеванын (Алматы, 2006) эмгектери. Биз аталган диссертациялар менен таанышып, аларды өз ишибизде пайдаланууга аракеттендик.

Кыргызстандын өзүндө болсо Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Диалог китеби” тууралуу жазылган бирин-экин макалалардан (А. Эркебаев, А. Кадырмамбетова) башка көлөмдүү эмгек жок экенин эскертебиз.

Ч. Айтматов кайтпас сапарга кеткенден кийин М. Шахановдун “Кыргыз Эверести жана маңкурттандыруунун келемиштик ыкмасы (Ага-дос Ч. Айтматов тууралуу эсселер)” “(Кыргызский Эверест и крысиный способ манкуртизации (Эссе о друге-брате – Ч. Айтматове)” аттуу эмгеги Алматы калаасында 2011-жылы жарык көрдү. Мында М. Шаханов өзүнүн адабий тагдыры, турмушта

көргөн-билгендери тууралуу кеңири сөз салат. Башынан өткөн окуяларынын бир топ учурларына Ч. Айтматов күбө болуп, ага өзүнүн тилектештигин билдирип келгендигин маалымдайт. Ошондой эле аталган эмгекте М. Шаханов ага досунун көпчүлүккө белгисиз адамдык сапаттарын аны менен чогуу жүргөндөгү кызыктуу окуялар аркылуу ачып берген. Чыгармада “Аскада калган аңчынын ыйынан” айрым үзүндүлөр да келтирилет. Автор руханий санаалашы Ч. Айтматовду эскерип, ал жөнүндө ой толгоп отуруп, бүгүнкү күндөгү жан дүйнөдөгү жакырчылык, коомдогу болуп жаткан терс көрүнүштөр, бийлик жана байлыктын айрым адамдарга тийгизген терс жактары, эне тил маселеси жөнүндө да кеп козгойт.

Китепте көтөрүлгөн орчундуу проблемалардын бири М. Шахановдун “Космоформула карающей памяти (Тайна, унесенная Чингисханом)” аттуу романына карата жазылган ачуу сындарга, өзгөчө түрдө орой айтылган М. Магауиндин сөздөрүнө жооп берүүгө арналган. Ал жана анын тилектештери М. Шахановду коргоого активдүү киришкен Ч. Айтматовго да асылышып, эки досту “согууга” бардык күч-аракеттерин жумшашкан. Бирок, баскынчы кан ичкичти (Чыңгызханды) актоого алар канчалык аракеттенбесин Чыңгызхан тарыхта кандай болсо, ошондой кала берерине М. Шаханов терең ишенич билдирет.

Диссертациянын темасынын илимий программалар менен болгон байланышы. Илимий иштин темасы Ж. Баласагын атындагы КУУнун дүйнөлүк адабияттын тарыхы жана теориясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери:

- Кыргыз-казактын улуу инсандарынын адабий байланыштагы ролун аныктоо;
- “Манас” эпосун дүйнөгө таанытуудагы Ч. Валиханов менен М.Ауэзовдун жасаган баа жеткис эмгектеринин маанисин ачып көрсөтүү;
- Кыргыз-казак эл акындарынын боордоштукту, достукту бекемдөөдөгү данакерлик өрнөгүн белгилөө;
- Ч. Айтматов менен М. Шахановдун бири-биринин чыгармачылыгына берген бааларынын маани-маңызын териштирип, тескеп чыгуу;
- Чыңгызхан темасындагы Ч. Айтматов менен М. Шахановдун эки чыгармасынын сюжеттик-композициялык өзгөчөлүгүнө жана жалпылык, жекелик маселелерине адабий талдоо жүргүзүү;
- Кыргыз-казактын эки залкарынын Ата Мекен, бийлик жана эл, адам жана табият сыяктуу проблемаларга карата көз караштарын иликтөө;

Илимий иштин жаңылыгы. Иштин жаңылыгы алдына коюлган максаты жана милдетинен келип чыгат, б. а., Ч. Айтматов менен М.Шахановдун “диалог китебинин” маани-маңызын ар тараптан ачып көрсөтүү маселеси кыргыз адабият таануу илиминде биринчи жолу коюлуп жатат. Экинчиден, Ч. Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” чыгармасын М. Шахановдун “Чыңгызхандын пенделик купуясы” драмасы менен салыштырып, алардын

арасындагы жалпылыкты жана айырмачылыктарды көрсөтүү да илимий эмгектин жаңылыгынын бири болуп эсептелет.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Эмгектин практикалык мааниси кыргыз-казак адабий байланышынын жаңы формаларынын маани-маңызын ачып, бул багыттагы иштерди өркүндөтүүгө жол ачып бергендигинде. Экинчиден, эмгек ЖОЖдордо адабий байланыш проблемалары боюнча өтүлгөн атайын курстар менен семинарларга кошумча материал катары кызмат өтөйт.

Коргоого төмөндөгүдөй негизги жоболор коюлат:

- Кыргыз-казак элдеринин ортосунда экономикалык жана маданий байланыштын ар кандай түрлөрү жашап келген. Алсак, жайлоону бирге жайлашып, кыз алышып, кыз беришип, аш-тойлордо акындар беттешип, эр жигиттер балбан күрөш, эр сайыштарга катышып, башында бир гана эл катары эсептелген.

- Боордоштук мамиленин тарыхый тамырлары тереңге кеткен. Калмак доорунда казактарда: «Кабыланды баатыр», «Эр Таргын», «Козу Көрпөш, Баян сулуу», кыргыздарда: «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаныш-Байыш» сыяктуу эпостор жаралып, аларда эки бир тууган элдин ырайымсыз жоо менен күрөшү чагылдырылган.

- Совет мезгилинде кыргыз-казак жазуучуларынын мамилеси ого бетер тереңдеп, кээ бирлери биргелешип чыгарма жаратканга жетишкен. Мисалы, «Фудзиямадагы кадыр түн» (Ч. Айтматов, К. Мухамеджанов), «Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинен үстүндөгү сот», «Аскада калган аңчынын ыйы» (Ч. Айтматов, М. Шаханов) ж.б.

- Кыргыз-казак элинин эки улуу сүрөткерлери Ч. Айтматов менен М.Шахановдун «Диалог-китебинде» Ата Журт, бийлик жана эл, жаратылыш жана адам, аялзаты сыяктуу маанилүү темалар көтөрүлгөн.

Изилдөөчүнүн жеке салымы болуп кыргыз-казак адабий байланышын өркүндөтүүдөгү Ч. Айтматов менен М. Шахановдун ролун адабият таануу илиминде алгачкы ирет кеңири планда системалуу изилденип жатышы эсептелет.

Диссертациянын апробацияланышы. Аталган эмгек Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин дүйнөлүк адабияттын тарыхы жана теориясы кафедрасында жана И. Арабаев атындагы Кыргыз Улуттук университетинин Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты кафедрасында талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Эмгек боюнча тогуз макала Жогорку аттестациялык комиссия сунуш кылган басылмаларда жарык көргөн.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация киришүү, үч глава, жалпы корутундудан турат. Илимий иштин көлөмү 145 бетти түздү.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, эмгектин алдына коюлган максат жана милдеттери, изилдөөнүн объектиси жана жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор тууралуу сөз болот.

Иштин биринчи главасы “Боордош элдердин улуу инсандары адабий байланыштын башатында” деп аталып, анда эки элдин улуу инсандарынын адабий байланышты өнүктүрүүдөгү ролу жөнүндө сөз жүрөт. Кыргыз-казак элдеринин арасындагы адабий, маданий байланыштардын тамырлары өтө тереңге кетет. Дүйнө элдеринин ичинен кыргыз менен казакта гана кездешүүчү уникалдуу өнөр – бул айтыш өнөрү экендиги маалым. Ал эми кыргыз-казак акындарынын айтышы эки элдин адабий байланышынын эң маанилүү бөлүгү болуп эсептелинет. Казак акыны Сүйүнбай менен Арстанбек Буйлаш уулунун айтышы, айтылуу Жөжө акындын Абайга устат болгондугу, Жамбыл менен Токтогулдун байланышы, Осмонкул менен казак акыны Кенендин айтышы, профессионал адабиятка келе турган болсок, К.Тыныстановдун казак адабиятына тийгизген таасири, ж. б. у. с. кыргыз-казак акындар байланышынын айрым маселелери обзор иретинде берилди.

Совет доорунда боордоштордун чыгармачылык байланыштарынын өркүндөп-өсүшү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылган. Анын башатында кыргыздардан К. Баялинов, К. Тыныстанов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, Б.Данияров, казактардан С. Сейфуллин, М. Ауэзов, С. Муканов сыяктуу акын-жазуучулар турушкан. Алардын ичинен М. Ауэзовдун кыргыз-казак адабияттарынын байланышын тереңдетүүдөгү ролу өтө чоң. Анын бул багыттагы көп кырдуу ишмердигинин ичинен “М. Ауэзов жана “Манас”, “М.Ауэзов жана Ч. Айтматов” сыяктуу проблемалар өзгөчө бөлүнүп турат.

Диссертациянын **“Диалог китеп” жана анда көтөрүлгөн проблемалар**” деп аталган **экинчи борбордук главасы** Ч. Айтматов менен М. Шахановдун магнитофон алдында отуруп маек куруп жараткан “Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу)” аттуу “Диалог китебин” кеңири талдоого арналган жана беш параграфка ажыратылган.

Экинчи главанын “Бийлик жана эл “Диалог китепте” деген аталыштагы **биринчи параграфында** эки автордун мамлекетти башкаруучуларга карата көз караштары иликтөөгө алынган.

Кайсы кылым, кандай гана эл болсо да күн тартибинен түшпөгөн бул түбөлүктүү тема тууралуу “Диалог китептин” авторлору узак аңгеме курушат, анткени анын мааниси ошончо терең. Авторлордун ою боюнча, бийлик ээси мамлекетти башкарууну билген адам болуу менен бирге бийик интеллектуалдуу, адабият менен искусствону, улуттун жүзүн көрсөтүүчү акын-жазуучуларды баалай алган, нравалык-моралдык жактан жогорку деңгээлдеги инсан болуусу керек.

Ч. Айтматов менен М. Шаханов байыркы мезгилден жыйырма биринчи кылымга чейинки аралыкта өткөн жана азыр да бийлик жүргүзүп жаткан айрым падышалар, хандар жана президенттер тууралуу сөз кылышат. Канча кылымдар бою бийлик эл менен эки түрдүү мамиледе болуп, көптөгөн падышалар өтө ырайымсыздыгы менен айырмаланса, ошончо эле санда калайык-калк үчүн күйүп-бышкан башкаруучулар да чыккан. Авторлор бийлик ээлеринин мына ошондой эки түрүнө тең көптөгөн мисалдар келтирип, биринчисин айыптап, аларга наалат айтса, экинчилерин мактап, алардын үлгүлөрү кийинки муунга

өтсө экен, эч качан деспот-тирандар бийликке келбесе экен деген гуманисттик тилек-мүдөөнү билдиришкен.

Ата Мекен Ч. Айтматов менен М. Шахановдун баасында делген экинчи параграфта авторлордун Ата Мекен тууралуу маегин талдоого алдык.

“Ар бир булактын чордону болгон сыңары “Мекен” деген алп сөздүн кут түшкөн очок сыяктуу алакандай борбору болот эмеспи. Менин мекеним – Шекер айылы” деп Айтматов “Ата Журтту” “кут түшкөн очок сыяктуу” өтө бир ыйык түшүнүк катары бааласа, ага М. Шаханов: “Как бы ни носила переменчивая судьба нас, смертных, по волнам жизни, по разным местам и разным странам, одно остается для человека всегдашним **притяжением**, – край, именуемый землей отцов” [Айтматов Ч., Шаханов М. Аталган эмгек. - 1996. – 7-б.] деген оюн кошумчалайт. Мисалы, нечен тонналаган өтө оор салмактагы ракетаны жердин тартылуу күчүнөн бөлүп алыш үчүн эмне деген зор энергия талап кылынат. Ошол сыңары, М. Шахановдун ою боюнча, адам кайсыл жерде жүрүп, кандай абалда болбосун туулган жердин “**тартылуу күчүн**” сезбей койбойт. Бул жерде М. Шаханов колдонгон “тартылуу күчү” деген физикалык терминдин мааниси өтө тереңде жатат, б. а., чыныгы патриот адам “кут түшкөн очоктун” (Ч. Айтматов) кучагынан эч качан чыгып кете албайт. “Ата Мекен” деген “алп сөз” (Ч. Айтматов) - бирөөлөр үчүн баалуу, экинчи бирөөлөр үчүн (мисалы, саткындар үчүн) эч кандай мааниге ээ болбогон нарксыз сөз. Диалогдун катышуучусу М.Шаханов Ата Мекендин чыныгы уулу Төрөкул Айтматов тууралуу өзү уккан, билгендерин анын уулу Ч. Айтматовго өтө бир ашкере мээрим, тамшануу менен айтып берет.

“Кыргыз-казак адабий байланыштарынын негизги багыттары” делген үчүнчү параграфта Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Манас” эпосу жана Ч. Валиханов, М.Ауэзов жана улуу манасчылар, Т. Сатылганов жана Ж. Жабаетов сыяктуу кыргыз-казак адабий байланыштарын бекемдеген улуу инсандар тууралуу айткан ойлору жөнүндө сөз болот.

Кыргыз элинин улуу эпосун В.В. Радлов менен катарлаш дүйнөгө алгач тааныткан Ч. Валиханов болгон. Сөздү М. Шаханов баштап, ал Кыргызстанда иштеп жүргөн кезде Америкалык жаш окумуштуу Ден Приор менен жолугушканын эскерет. Көрсө, ал Ч. Валихановдун “Манас” эпосунан үзүндү жазып алганына 140 жыл толушуна карата бул жакка келип, окумуштууну урматтагандыгынын белгиси катары ал жүргөн жерлерди жөө кыдырып чыгыптыр. Муну угуп отурган Ч. Айтматов Д. Приордун жасаган ишине абдан ыраазы болуп, ал эми Ч. Валихановдун жигит курагында жасаган эмгегин **“чыныгы баатырдык”** (“Юношей Чокан совершил поступок, достойный героя”) деп эсептейт. Андан ары Ч. Валихановдун “Көкөтөйдүн ашынан” үзүндүнү кандайча жазып калгандыгы тууралуу белгилүү маалыматтар айтылат. Бул жерде эскерте кетүүчү бир нерсе, казак академиги А. Маргулан Ч.Валихановдун кол жазмасын тапканга чейин аны окумуштуу-саякатчы бирөөгө заказ берип жаздырган деген маалымат айтылып жүргөн. Мына эми азыр Ч. Валихановдун беш томдук чыгармалар жыйнагында кол жазма толук жарык көрүп (2-том) окурмандардын суроосуна чекит коюлду. Чындыгында эле ошол доордо араб ариби менен ошончо текстти жазып алыш эрдикке татырлык

иш экени айдан ачык. Текст бир аз гана казакчага бурулуп калганын эске албаганда, түшүнүктүү, кадимкидей эле кыргызча шар окулат.

Эпостон үзүндү жазып алуу менен бирге Ч. Валиханов анын жаралышы, өсүп-өнүгүшү, “Манасты” биринчи айткан ким болду экен деген сыяктуу олуттуу маселелер боюнча ой бөлүшкөн. Илим үчүн жаш окумуштуунун жасаган ишинин мааниси абдан чоң.

М. Ауэзов жана улуу манасчылар. М. Ауэзовдун илимпоздук тагдырында “Манас” эпосу өзгөчө орунда турат. Ал Ташкентте аспирантурада окуп жүргөн кезинде 1928-жылы диссертациялык тема катарында “Манас” эпосун алган. Ал кезде эпостун бир гана С. Орозбаковдон жазылып алынган варианты бар болчу. Кийинчерээк ал С. Каралаев менен таанышып, аны менен жакын мамиледе жүрөт. С. Каралаевди ал тирүү Гомер катары эсептеген. Бир жолу М. Ауэзов С. Каралаевди машинесине отургузуп, Алматыга алып барып, студенттер алдында “Манас” айттырып, ал аркылуу улуу манасчылардын мууну түгөнө элек экендигин тастыктаган. 1952-жылы “Манас” эпосунун элдүүлүгүнө арналган илимий конференция мезгилинде анын бириктирилген кошмо вариантын түзүү идеясын көтөрүп чыккан. М.Ауэзовдун “Манас” эпосу жөнүндөгү көп жылдык изилдөөлөрүнүн жыйынтык эмгеги 1961-жылы Москвадан жарык көргөн “Киргизский героический эпос “Манас” аттуу чоң бир томдукка киргизилген.

М. Ауэзовдун “Манас” эпосун изилдөөлөрүнүн маанисин Ч. Айтматов аны “Манаска” тең катар коюу менен түшүндүрсө, М. Шаханов манасчылардын эң кийинки улуу өкүлү С. Каралаевди көрбөй калганыма абдан өкүнөм деген сөзү менен ага карата болгон өзүнүн сый-урматын туюндурат.

Т. Сатылганов жана Ж. Жабаев. Эки доордо тең жашаган эл акындарынын ичинен Т. Сатылганов менен Ж. Жабаевдин аты өзгөчө сыймык менен аталат. Ал экөө 1912-жылы Шабдандын ашында жолугушат. Ага чейин эле кыргыз жерин көп аралап жүргөн Жамбыл бул элдин даңазалуу акыны Токтогулдун бай-манаптарды ашкерелеп ырдагандыгы үчүн Сибирге айдалгандыгы тууралуу кабардар болчу. Ашта баягы зулумдардын бирөө Токтогулду көрүп, аны кекете баштаганда ортого Жамбыл түшүп, аны коргоп калат. Кыргыздардан кийген чапанын ага жаап, астына аргымак тартуулап, Токтогулга чоң сый-урмат көрсөтөт.

Ж. Жабаев узак өмүр жашайт. Карыган кезде кемпири өтүп кетип, бирок партиялык жетекчилик ага аял алууга уруксат бербей койгондугун айтып, муну менен советтик катуу тартипти М. Шаханов бир аз сындап өтөт. Ал эми Ж. Жабаевдин Сталинди, партияны көкөлөтүп мактап ырдаганына Ч.Айтматов да, М. Шаханов да түшүнүү менен мамиле кылышат, анткени өткөн замандын азап-тозогун көргөн эл акындары совет өкмөтүнүн аларга көргөн камкордугуна жетине алышпай, ошондой одаларды жаратышкан.

Достуктун улуу үлгүсү. Диалогдун катышуучулары өздөрү менен жакын достук мамиледе жүргөн улуу адамдар тууралуу сөз салышат. Ч.Айтматов казак элинин “эркеси”, “тенгеги” деп аталган Бауржан Момуш уулу менен 1963-жылы ага Лениндик сыйлык ыйгарылган кезде таанышып, ошондон тарта экөө жакын мамиледе жүрүшкөн. М. Шаханов Бауржан Момуш уулу тууралуу кошумча маалыматтарды айтат. Мисалы, Ата Мекендик согуш убагында Бауржан өзү

командалык кылган полкту 272 жолу душманга каршы көтөрүп, ошонун бардыгында жеңүүчү болуп чыккан, бирок ал бетке чапма түз мүнөзү менен жетекчиликке жакпай, баатырдык наам ала албай жүрүп, кийин Н. Назарбаевдин катуу кийлигишүүсү аркылуу гана Советтер Союзунун Баатыры деген жогорку сыйлыкка арзыган.

Ч. Айтматов орус композитору Д. Шостакович менен абдан жакын достук мамиледе жүргөн. Ал анын бийик моралдык сапаттары тууралуу мындай деп эскерет: “Неумомимая страсть к жизни и удивительная душевная чистота – вот основные элементы, из которых состоял мир Шостаковича. Это был один из лучших представителей русского народа, обладавший безграничным богатством, чрезвычайной доброжелательностью, готовностью помочь чужим и близким, учтивый, человечный и кристально чистый” [Айтматов Ч., Шаханов М. Аталган эмгек. - 1996. – 89-б.].

Ч. Айтматов менен М. Шаханов биринен бири ашкан, бирин-бири толуктаган кыргыз-казак жана башка боордош калктардын (мисалы, Кожомкул менен Кажы Мукан, Сабит Муканов менен Гафур Гулям жана Айбек) улуу адамдары тууралуу толкунданып сүйлөп жатып “Диалогдун” бир параграфын атактуу киноактер жана сүрөтчү Сүймөнкул Чокморовго арнашат. Алар бул таланттуу инсандын “Караш-караш окуясы” аттуу кинофильмге тартылып жүрүп, катуу ооруга чалдыгып калса да, ошондон өмүрүнүн акырына чейин нечендеген өлбөс-өчпөс образдарды жаратуу менен катар өз ден соолугу үчүн кандайча күжүрмөндүк менен күрөшүп келген кайталангыс инсандык сапаттары тууралуу тамшанып кеп кылышат, б. а., анын жаркын портретин түзүшөт.

Ошентип, көркөм адабияттагы “жеңил кавалерия” сыяктуу эсептелген публицистиканын ийкемдүү каражаттары аркылуу “Диалог китептин” авторлору өздөрүнүн жан дүйнөсүнөн такай орун алып жүргөн улуу инсандардын образын түзүп, кыргыз макалында айтылгандай, “дос – доско жаныңды кош” деген ыйык осуятка татыктуу болушкан.

“Адам жана табият – түбөлүктүү тема” деген төртүнчү парграфта Ч. Айтматов атактуу Кожожаш окуясынын трансформацияланган вариантын япон философу Дайсаку Икедага айтып бергендиги маалымдалат. Ошол жомокту бул жолу М. Шахановго да кайталап баяндайт. Буга байланыштуу экөө адам жана табият проблемасын козгоп, ар бир адам жаратылыш (б. а., “Табият эненин” – Ч. Айтматовдун сөзү) алдында жооптуу экендигин белгилешет. Цивилизациянын өөрчүгөн заманында бул проблема курчугандан курчуп бараткандыгын чоң кооптонуу менен айтышат да, ага карата бир катар мисалдарды келтиришет. Мисалы, М. Шаханов Ч.Айтматовдун чыгармаларында бул тема кеңири иштелгендигинин далили катары Каранар, Акбара менен Ташчайнар тууралуу кеп салат.

Аба, суу, жер булардын баары бири-бири менен ажырагыс биримдикте турат. Эгерде алардын арасындагы тең салмактуулук бузулса, анда жашоо-турмушка өз таасирин тийгизбей койбойт дешет диалогдун катышуучулары. “Сиздин, - дейт М. Шаханов, - “Кассандра тамгасы” романыңызда атмосферанын бузулушуна каршылык көрсөтүп, киттердин деңиз жээгине

чыгып, жан бериши бул алардын табиятта жүрүп жаткан татаал процесстерге жасаган каршылыгы сыяктуу көрүнөт”.

Ч. Айтматов ага өз оюн мындайча кошумчалайт. Табиятта эч кандай ашыкча нерсе жок. Анда бардыгы бири-бири менен байланышта жашайт. Эгерде биз бул тең салмактуулукту, же калыптанган системаны бузуп кое турган болсок, ошондон улам ар кандай жаратылыш кырсыктарына жол ачыла берет.

“Аялзаты Ч. Айтматов менен М. Шахановдун баамында” аттуу бешинчи параграф эки автордун аялзаты, сүйүү, азыркы жаштардын ага болгон мамилеси, жүрүм-туруму сыяктуу ойлорун анализдөөгө арналган.

Аялзаты – көркөм адабияттагы түбөлүктүү темалардын бири, анткени табият мыйзамы ошондой. “Сиз, – дейт М. Шаханов Ч. Айтматовго кайрылып, – адамды жалгыз гана эмгек бактылуу кылбайт дейсиз. “Жамийла” повестинизден тоталитардык коомдун аялзатына жасаган зордукчул мамилесин көрдүк. Эгерде аялдардын назиктигин, сулуулугун баалай албай кара жумушка белчесинен батырып таштасак, анда биз аларды негизги касиетинен ажыратып койгон болобуз. 50-жылдарда менин бир байкаганым бар. Кош бойлуу келин отунга барып, ошол жерде төрөйт, баланын киндигин миздүү таш менен өзү кесип, аркасына отунду, алдына баласын көтөрүп келет” [Айтматов Ч., Шаханов М. Аталган эмгек. - 1996. – 329-б.].

Ошентип, – дейт аны коштоп Ч. Айтматов, – кудай берген аялзатынын табиятын компартия конструкциялап, көркөм чыгармачылыкта көп сандаган колхоздун башкармасы, парторгу, ж. б. аял жетекчилердин образдары жаралды. Азыркы адабиятта Гомер, Шекспир даңазалаган аялзатынын улуулугу да, сулуулугу да даңазаланууга тийиш.

Туура дейбиз биз, табият аял менен эркекти эки башка кылып жараткан, бирок турмуш талап кылса, кээде аял эркектин да жумушун аткарууга туура келет. Мисалы, социализмди куруу жана Ата Мекендик согуш жылдарында, андан кийинки чарбаны калыбына келтирүү учурунда өлкөдө жумушчу күчү жана техника жетишпегендиктен, аялдарга эркектерге тиешелүү оор жумуштарды жасоого туура келген.

Дагы бир мыйзам ченемдүү кырдаалды эске алуу керек. Борбордук Азия өлкөлөрүндө аялдар мурда коомдук турмуштан четте турган. Аларды ошондой абалдан алып чыгуу үчүн аялзатынан жетекчи кадрларды тарбиялап чыгуу маселеси күн тартибине катуу коюлган. Натыйжада чарбаны башкарууда аялдар эркектерден эч кем эмес экендигин далилдей алышкан.

“Диалог китептин” авторлору андан ары азыркы цивилизациянын таасири менен жаштар жүрүм-турумдагы ар кандай терс көрүнүштөрдү кабыл алып жатышкандыгын өтө кейиш менен белгилешет. Мунун натыйжасында ата-бабадан келаткан өзүбүздүн жакшынакай салттарыбыз турмуштан сүрүлүп жатат. Аны үйлөнүү, той берүү үлпөттөрүнөн, салттуу музыкабызды, улуттук кийимдерибизди чануу, ж. б. у. с. учурлардан байкоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, “Диалог китептин” авторлору азыркы учурдагы жүрөк өйүткөн орчундуу проблемалар боюнча ачык-айрым пикир алмашып, ой бөлүшүп, муну менен абдан маанилүү жумуш аткарышкан, анткени көркөм адабиятка караганда публицистиканын мүмкүнчүлүгү кеңири, ал күндөлүк

турмуш курч коюп жаткан проблемалар боюнча коомчулукту тез кабардар кылып турат.

Үчүнчү глава “Тарыхый темадагы чыгармалар” деп аталып, ал Ч.Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” повести менен М. Шахановдун “Чыңгызхандын пенделик купуясы” драмасын салыштырма планда талдоого жана эки автордун “Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” драмасына арналган.

Аталган главанын **“Көркөм метод жана жеке көз караш”** деген **биринчи параграфында** Ч. Айтматовдун социализм жана капитализм мезгилинде партиялуулукка жана социалисттик реализмге карата эки башка көз караш айткандыгы көрсөтүлгөн. Мурда ал партиялуулук биздин туубуз, социалисттик реализм методунун мүмкүнчүлүгү чексиз деп айтып келген болсо, социализм кулагандан кийин бул көз караш өзгөрүүгө дуушарланган. “Интеллектуалдык кризис жана тоталитаризм күнү бүттүбү” деген макаласында социализм дооруна сын айткан айрым ойлору кездешет. Ал эми көркөм чыгармачылыгында, мисалы, “Гүлсаратта” партиялык билет алып жүргөн мансапкор, демагогдордун эки жүздүүлүгү ашкереленген. Биз муну чыгармачылык метод менен жеке көз караштын карама-каршылыгы деп эсептейбиз.

“Ч. Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” повести М.Шахановдун “Чыңгызхандын пенделик купуясы” драмасынын контекстинде” деген **экинчи параграфта** эки автордун Чыңгызхан жөнүндөгү эки чыгармасы туурасында сөз жүрөт.

Чыңгызхан темасынын масштабы абдан кең. Ал тууралуу жазылган чыгармалардын узак тарыхы бар. “Диалог китептин” авторлорунун кийинки кезде жаралган Чыңгызхан жөнүндөгү эки чыгармасын карап көргөнүбүздө аларда Чыңгызхандын тагдырынын эки гана учуру камтылганын көрөбүз. Ошого жараша андагы сюжет да эки башка нукта өнүгөт. Бул – алардын өзгөчөлүгү, ал эми Чыңгызхандын ашыкча деспот жана кан ичкичтигинин ачылып берилиши – бул экөөнө тиешелүү жалпылык. Булардан башка дагы бир катар айырмачылыктар бар. Мисалы, Ч. Айтматовдо каармандын түмөндөгөн колду башкаруудагы өтө кыраакылыгы, чечкиндүүлүгү жана билермандыгы жалпы планда болсо да айтылып өтөт. М. Шахановдо Чыңгызхандын чексиз каардуулугу, кан ичкичтиги алдынкы орунга чыгарылат да, анын оң сапаттары тууралуу сөз болбойт. Кагандын өлүмү да эки чыгармада эки башка трактовкаланат. Ч. Айтматовдо Чыңгызхан асманда төбөсүнө тушташ айланып жүргөн ак булуттан ажырагандан кийин өзүн жаман сезип, Европага жүрүштөн баш тартып, артка кайтат да, кандайдыр табышмактуу өлүмгө учураса, М. Шахановдо ал айыкпас дартка чалдыгып, ошондон улам көз жумгандыгы айтылат.

Повесть жана драманын эки башка жанрдык табиятына жараша алар ар башка композициялык курулушка эгедер. Эң негизги өзгөчөлүк, эки автордун эки башка стилдик манерасында турат. Ч. Айтматовго романтикалык көтөрүңкү маанайда сүрөттөө (бул айрыкча эки жаштын сүйүүсүн сүрөттөгөн эпизоддо, Догуландын Эрденени өзүнүн сайып жүргөн саймасындагы ажыдаарга теңештиргени, алардын бири-бирин кыя албай, экөө тең өлүмгө баш байлаганы)

мүнөздүү болсо, М. Шаханов каармандардын ар биринин мүнөзүнө жараша курч, таамай сөздөрдү чебер колдонгондугу менен өзгөчөлөнөт.

Тил маселесине келсек, Ч. Айтматов орусча жазып, кыргызча таржымалатса, М. Шаханов казакча жазып, орусча которткон. Бул да түрдүү-түркүн өзгөчөлүктөрдү пайда кылбай койбойт.

Ч. Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” повестинде беш негизги каарман: Абуталип – анын каршысында Тансыкбаев, Чыңгызхан – анын антиподдору Эрдене менен Догулан жана эпизоддо Алтун менен Кунан сүрөттөлөт. Булардын ар бирине карата автор мүнөздүү көркөм деталдарды таап, ошонун жардамы менен ачык-айкын портреттер тартылат. Өтө ачык берилген тип – КГБнын оперуполномочени Тансыкбаевдин образы. Ал өз керт башынын гана кызыкчылыгын ойлогон жеткен кара мүртөз. Кимдир бирөө Абуталиптин үстүнөн ушак кабар жазып жиберсе, ал тез жетип келип, анын үйүн аңтарып-теңтерип, “Сары-Өзөк жазасы” деген кол жазма таап алып, өтө сүйүнөт, анткени бул материал Абуталипти каралоого жакшы табылга болуп эсептелген. Көрсө мугалим болуп иштеп жүргөн А. Куттубаев колу бош убактарда эл ичинен ар кандай жомок, уламыштарды чогултуп жүрчү экен.

Ошентип, аны дароо камакка алып, сурактын (кыйноонун) өтө орой ыкмаларын колдонуп, күнөөсүздү “күнөөлүү” кылууга бардык аракетин жумшайт. Анын максаты Абуталипти Мекенин саткан адам катары күнөөлөп, айыпка жыгуу эле. Акыры аны партизандар тобунда бирге жүргөн мурдагы туткундар менен беттештирүү үчүн Чкалов шаарына алып бараткан жолдо, поездде өтө оор психологиялык “жүктү” (Бороондуу бекетке келгенде балдарын терезеден көрүп, бир ооз унчуга албаган адам чыдагыс абалды) көтөрө албай, өзүн-өзү өлүмгө кыят.

Бул – повесттин биринчи бөлүмүндө берилген окуялар. Ал эми экинчи бөлүм “Ак булутта” кудум Тансыкбаевге окшогон жезиттин ролун андан ашкан зулум Чыңгызхан ойнойт. Себеби, “жаратылыштын заңы менен боло берчү ишке тыюу салуу” (Ч. Айтматов) (эки жаштын сүйүүсүнөн бүткөн Кунандын төрөлүшүнө) деспотизмдин жеткен чеги эле.

Чыгармага коюлган ат “Ак булут” – бул пейзаждык символ. Ал финалда Чыңгызхандан качып, Кунандын төбөсүндө айланып калат. Төрөлгөн балада эмне айып? Демек, актык ошол тарапта. Өмүрү төрөбөгөн Алтундун эмчегинен сүт чыгышы – бул шарттуулук. Жаңы төрөлгөн перзентти коргоого алган бул – Табият-Эне, балага сүт берген да ошол.

“Чыңгызхан жана ал жөнүндөгү карама-каршы көз караштар” деп аталган **үчүнчү параграфта** М. Шахановдун “Космоформула карающей памяти (Тайна, унесенная Чингисханом) аттуу ыр менен жазылган романындагы Чыңгызхандын образы боюнча карама-каршы пикирлер маалымдалат. Аталган чыгарманын жарыкка чыгышы дароо эле буга чейин болуп көрбөгөндөй чоң талкууну жаратты. Алгачкы жылдарда радио, телеберүүлөрдү кошпогондо Казакстандын өзүндө эле ар түрлүү гезит-журналдарда 25 макала жарык көргөн. М. Шахановду катуу сындагандардын башында Х. Адибаев деген адам туруп, ал Чыңгызхандын баскынчылык саясатын абдан жактайт. Ал байыркы замандан бери эле башка элдерди басып, чаап, талап алуу бул атак-даңкка жетишүүнүн

бирден-бир куралы болгондугун белгилейт. Ошону менен катар, Х. Адибаев М. Шахановду адабият уурусу, өзү акын да эмес, карандай кыйкырыкка толгон чыгарма сөрөй жазган демагог деп айыптайт. Анын аргументтерин жана дооматтарын жокко чыгарып, А. Артьемев, С. Жолдосбайулы, Г. Цыренжапова деген үч автор макала жазышкан.

Ошол эле мезгилде Ч. Айтматов менен М. Шаханов “Опасный фетиш Чингисхана” деген темада маек курушкан. Бул диалогдо Ч. Айтматов мындай деген сөздөрүн ортого салат: “В наше время в разных странах возрождается культ насилия, зловещие тираны прошлого возводятся на пьедестал величия, в их честь воздвигаются памятники и целые музеи. Именно такие обстоятельства, по моему мнению, способствовали возникновению в России движения фашиствующих молодчиков-скинхедов, а также позволили во Франции Ле Пену, лидеру ультраправых, победить в первом и выйти во второй тур президентских выборов... И если сегодня мы не дадим должного отпора, то человеконенавистническая идеология вполне объективно может востребовать новых тиранов и злых гениев, способных уничтожить на земле разумное” [Айтматов Ч., Шаханов М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью). – Алматы, 2011. – 531-б.].

Бул сөзгө мазмундаш фактыларды М. Шаханов да келтирет. Мисалы, К. Данияров “Чыңгызхандын тарыхы” деген китеп жазып, анда ал Чыңгызханды теги боюнча казак жана ал казактын биринчи мамлекетинин негиздөөчүсү дегенге чейин жеткен. Ал эми М. Магауин “Добрый свет Чингисхана” деген макаласында Чыңгызханды казактардын “түбөлүктүү сыймыгы” деп мактайт. Ал эми канкордун басып алуучулук жортуулдарын аларды эркиндикке чыгаруу деп түшүндүрөт.

Мындай мактоолордун эч кандай чындыкка коошпой турганын М.Шаханов мындай фактылар менен далилдейт. Чыңгызхан 900 шаарды (анын 26сы азыркы Казакстандын аймагында орун алган) жер менен жексен кылып, миллиондогон адамдардын канын төккөн. Отрар шаарын талкалап, эң сонун тарыхый жана маданий эстеликтерди өрттөгөн.

М. Шахановдун “Жазалоочу эс тутум космоформуласы (Чыңгызхандын пенделик купуясы)” аттуу ыр менен жазылган романы боюнча Казакстандан сырткары да түрдүү пикирлер айтылып, эл аралык деңгээлде талкуулар, “тегерек столдор” уюштурулуп, ошолордун көбүндө аталган чыгарма өзүнүн бийик баасын алган.

“Отрардын баатырлары: Акерке, Айбар жана Каирхан” делген **төртүнчү параграфта** М. Шахановдун “Тайна, унесенная Чингисханом” драмасындагы Отрар шаарын Чыңгызхандын баскынчылыгынан баатырдык менен коргогон каармандардын образдары талдоого алынат.

Отрар шаарын алты ай бою душманга бербей, коргогондордун башында Каирхан турган. Чыңгызхан аны карматып алып, оозуна, кулагына коргошун куйдуруп, абдан кыйнап өлтүрткөн. “Менин оюмча, – дейт Ч.Айтматов, – Каирхан Ата мекендин тарыхына улуттук баатыр катары киргизилүүгө толук укуктуу” [Айтматов Ч., Шаханов М. Аталган эмгек – 527-б.].

М. Шахановдун кичи мекени - Отрар. Ал бала чагында өз атасынан Отрар жөнүндө көп сөздөрдү угуп, абдан толкундап жүрүп, кийин эр жеткенде Отрардын баатырлары жөнүндө чыгарма жазууну ойлонуп, 1992-жылы эл менен жолугушуу үчүн Отрарга барат. Калайык-калк аты дүйнөгө белгилүү болуп калган кулунун абдан толкундануу менен тосуп алышат. Мына ошентип, “Чыңгызхандын пенделик купуясы” деген ыр менен жазылган драмасы жарык көрөт.

Драмада окуя Акерке менен Чыңгызхандын айланасына топтолгон. Дүйнөдө биринчи жолу айыкпас ооруга дары тапкан окумуштуу Айбар менен Каирхандын образдары Акеркенин эскерүүлөрү аркылуу ачылат. Акерке өзүнөн бир топ улуу болсо да, өз эли үчүн өмүрүн сайган чыныгы азамат уул Айбарды сүйүп, агасы Каирхандын макулдугу менен ага турмушка чыгат да, анын жанында жүрүп, ал окуган китептерди кошо окуп, ага рухий таяныч болуп, баалуу дарыны табууга кол кабыш кылат.

Отрар шаарын коргоо мезгилинде Айбарга ок тийип, ал өлүм алдында жатканда Акерке менен он төрт жашар баласы Жайнарга “мени таштап, жансоогалап кеткиле” дегенине алар макул болбогон соң, акырын аларга билгизбей уу ичип, жан берет. Бул – моралдык бийик сапат. Ал эл-журтка кереги тие турган баласы аман калса деген ой менен ошону жасайт.

Акерке болсо теңдешсиз жоо Чыңгызхан менен беттешүүдө өзүн анын алдында жогору кармап, ал сунуш кылган алтын тактыны кабыл албай, Чыңгызхандын кан ичкич зулум экендигин бетине айтып, моралдык жеңишке ээ болот. Ал эми каардуу каган өзүнүн желдетине аны “мен өлгөндө тирүүлөй мүрзөмө кошо көмгүнүң!” деп буйрук берет. Акеркенин эрдиги Каирхан менен Айбардын эрдигинен кем эмес, ал каардуу каганды чөгөлөтүп, анын узун боюн пас кылып, жерге тебелейт. Демек, ал өлүмгө башын байлап, элдин төгүлгөн канынын өчүн алат.

Акын эң мыкты көркөм деталдарды таап, тарыхта жашап өткөн адамдардын бийик романтикалык образдарын жаратып берүү менен өзүнүн чеберчилигин көрсөтө алган.

Дүйнөгө ысымы кеңири белгилүү экинчи Аристотель деген атка конгон Абунасыр аль Фарабини, айыкпас ооруга дары тапкан атактуу окумуштуу Айбарды, өлкөнүн жүгүн көтөргөн азамат уулдарды “алтын байлык” деп эсептеген Каирханды жараткан Отрар шаарын Чыңгызхандын чабуулунан коргоо Ата Мекендик согуш убагында өлкөнүн ыйык шаарлары Ленинград менен Москваны фашисттик баскынчылардан коргоого барабар эле иш болгон. Ошон үчүн Чыңгызхандын каардуу армиясына каршы айыгышкан кармашка чыккан отрарчыларды нагыз баатырлар деп айтууга негиз бар. Кары-жашына, эне-балага карабай Чыңгызхандын элди аесуз кырганы Гитлердин мыкаачылыгына окшош. Эл акыны К. Маликовдун төмөнкү саптарын карасак, алардын ачык портреттери тартылат:

Айбан десең, адамга окшош кийинген,
Адамга окшоп үн салганы билинген.
Адам десе айбандан да мыкаачы,
Адам неге кырылбайт деп күйүнгөн.

Мурун кессе, көз чукуса, баш алса,
Канга батып, кой сойгондой сүйүнгөн [Маликов К.
Тандалган ырлар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1954. – 176-б.].

Драмада Чыңгызхандын зулумдугу бир катар көркөм деталдар аркылуу даана тартылып берилген. Мисалы, бала чагында арзыбаган чатак үчүн бир тууганын өлтүргөнү, баласы Жуучуну киши жалдап жайлаганы, 80 жашар кемпирди аны жезит деп каргагандыгы үчүн башын алганы, жүзүкаранын бетин ачып, мазактаганы үчүн Акеркени өзү менен кошо тирүүлөй мүрзөгө көмдүргөнү, Отрардын майтарылбас эрктүү каны Каирханды аесуз кыйнаганы, көп сандаган аялдарды Ысык-Көлгө чөктүргөнү – мына ушунун баары таамай, таасын айтылган курч сөздөр менен ачылып берилгенин автордун чоң ийгилиги деп баалайбыз.

Эскерте кетүүчү бир сөз, Чыңгызхандын окуясы – кадыресе эле тарых эмес, бүгүнкү күн менен тыгыз байланышта турган өтө актуалдуу тема, анткени, драмада жер-сууну өрткө айландыра турган каардуу курал ойлоп тапкан окумуштуу тууралуу да сөз жүрөт. Ал эми бүгүнкү күндө андан күчтүү “атом” деген коркунучтуу зат адамзаттын колунда турат. Эгер Чыңгызханга окшогон дагы бир канкор чыкса, жер планетасы астын-үстүн болуп кете турган коркунуч бар. Бул тууралуу Ч. Айтматов менен М.Шаханов тынымсыз жазып, адамзат пендесин акыл-эстүүлүккө чакырып келгендиги белгилүү.

“Ата Журтту, адамкерчиликти даңктаган чыгарма” аттуу бешинчи параграфта Ч. Айтматов менен М. Шахановдун биргелешип жазган “Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” деген драмасы талданат. Аталган чыгарма актуалдуу моралдык-этикалык темага арналган. Анда адилеттүүлүк менен акыйкаттыктын символу болгон байыркы грек философу Сократтын атын алып жүргөн каарман алдоо, көз буюмчулук жол менен байыган өтө ач көз жана өзүмчүл, мансапкор Миндөөлөттү маек куруп отургандардын алдында мурда жолдош болуп жүргөндүгүнө карабай аябай бетин ачып мындай дейт: “Сенде эл башкара турган касиеттер жокко эсе... башка улуттар турсун өз элиндин маданий жактан өсүп-өнүгүүсүнө кедерги болосуң... Сендей космополитке, өз улутунун сырткы кийимине жашырылган нигилистке калкыбыздын байлыктары көз буюмчулук үчүн гана керек... Эң коркунучтуусу сенде адамкерчилик жок” [Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – Т.7. – 488-б.].

Корутунду

1. “Диалог китеп” эки улуу инсандын жан дүйнөсүндө катылып жүргөн сырларды жаап-жашырбай төгүп берүүгө мүмкүндүк ачкан улуттук адабиятыбыздагы публицистика деп аталган жанрда жаралган. Мындай жанрдын башаты орус элинде мурдатан эле жашап, анын башатында В.И.Ленин, улуу революциячыл-демократтар: В. Г. Белинский, Н.А.Добролюбовдор жана совет доорунда М. Горький сыяктуу залкар инсандар турушкан.

2. “Диалог китепте” “Бийлик менен руханий байлык, же ушул эки нерсенин падыша, хан, король, президенттердин тагдырына тийгизген шарапаттары менен кесепеттери” деген бир чоң тема орун алган. Анда адамзаттын узак тарыхында

өлкө башкаруучуларынын эки тиби жашагандыгы айтылат. Анын биринчиси – элге кордук, зордук көрсөткөн тирандар болсо, экинчиси – аларга карама-каршы турган ырайымдуу өлкө башчылары.

3. Китептин дагы бир параграфы (“Төрт эне, же болбосо тууган жерге таянуу”) “Ата Мекен – алп сөз” деген Ч. Айтматов тарабынан берилген мүнөздөмөгө негизделген. Ал Ата Журттун атактуу уулдары Төрөкул жана Чыңгыз Айтматовдорго, тууган жердин ыйыктыгына, эки автордун Ата Мекенине болгон сүйүүсүнө арналган.

4. “Диалогдун” кыргыз-казак адабий байланышына арналган чакан темачада 1856-жылы кыргыз жерине экспедицияга келип, “Манас” эпосунан үзүндү жазып алып, аны кара сөз менен орус тилине которгон Ч. Валиханов жана улуу эпосту алгачкылардан болуп кеңири илимий изилдөөгө алган М. Ауэзов өңдүү казак элинин улуу инсандары жөнүндө кеп козголот.

5. Экология темасы азыркы кезде күн тартибине курч коюлуп, бул темага жазуучулар да, публицисттер да активдүү аралашып, табиятты коргоо үчүн көркөм сөздүн күчүн кызуу пайдаланып келишүүдө. “Диалог китепте” Ч. Айтматов менен М. Шаханов бир катар ачык мисалдар аркылуу экологиялык кризистин улам күч алып баратканын ишенимдүү көрсөтүп беришкен.

6. Аялзаты жана махабат темасы – күн тартибинен эч качан түшпөс түбөлүктүү проблемалардын бири. “Диалог китептин” авторлору социализм доорундагы аялдарга карата мамиленин айрым жагдайларына терс көз караштарын билдиришет. Чындыгында социализмди куруу үчүн эркектердин гана кара күчү эмес, аялдардын да күжүрмөн эмгеги талап кылынган.

7. Ч. Айтматов М. Шахановго чейин “Чыңгызхандын ак булуту” аттуу повесть жазып, “злой-генийдин” (М. Шаханов) деспотизмин Догулан менен Эрдене деген эки жаштын өмүрүн кыйган эпизод аркылуу тастыктап берген. Чыңгызхан баскынчы эмес, ал казак калкын эркиндикке чыгарып, өзүнчө мамлекет катары негиздеген деген теория ар кандай басылмаларда күргүштөлүп, макталып жаткан мезгилде Ч. Айтматовдун чыгармасынын жарык көрүшү аны жактоочуларга каршы урулган соккунун бири болгон.

8. М. Шахановдун “Чыңгызхандын пенделик купуясы” драмасы – нагыз патриоттук чыгарма. Анда өз мекенин баскынчыдан коргоо үчүн жан аябай салгылашкан Отрардын баатырлары Каирхан, Айбар, Акеркелердин образдары таасын тартылып берилген. Чыгарма тууралуу дүйнө жүзү боюнча 70тен ашык откликтер чыгып, анын көбүндө ал жогорку баага арзыган.

9. Ч. Айтматов менен М. Шахановдун биргелешип жазган “Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” драмасында азыркы глобалдашуу доорунда Ата Журтту, анын тилин, маданиятын кантип сактап калуу керек деген проблема көтөрүлүп, ал Сократ, Талап, Калия сыяктуу патриот каармандардын образдары аркылуу жакшы ачылып берилген.

Диссертация боюнча жарыяланган илимий макалалардын тизмеси:

1. **Мокеева, А.М.** Тагдырыбыз, таалайыбыз аялдар [Текст] / А.Мокеева // Известия ВУЗов. – 2009. – Вып. 9. – 260-262-бб.
2. **Мокеева, А.М.** Отырардын баатырлары [Текст] / А.Мокеева // Наука и новые технологии. – 2010. – Вып. 5. – 284-286-бб.
3. **Мокеева, А.М.** Отырардын баатырлары [Текст] / А.Мокеева // Наука и новые технологии. – 2010. – Вып. 5. – 296-300-бб.
4. **Мокеева, А. М.** Ч. Айтматов жана М. Шаханов бийлик жана эл жөнүндө [Текст] / А.Мокеева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – 2011. – 1-чыг. – 2005-212-бб.
5. **Мокеева, А, М.** Публицистикадагы адабий көз караш (Ч.Айтматов жана М.Шаханов) [Текст] / А.Мокеева // Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун актуалдуу маселелери: илимий макалалардын жыйнагы. – 2011. – 148-154-бб.
6. **Мокеева, А, М.** Ч. Айтматов жана М. Шаханов табият дүйнөсү жөнүндө [Текст] / А.Мокеева // Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун актуалдуу маселелери: илимий макалалардын жыйнагы. – 2011. – 155-160-бб.
7. **Мокеева, А.** Боордоштуктун тарыхый тамырлары // [Текст] / А. Мокеева // Вестник МУК. - 2011. - №1(20). - 220-223-бб.
8. **Мокеева, А. М.** М. Шахановдун “Жазалоочу эс тутум космоформуласы” (Чынгызхандын пенделик купуясы) чыгармасы боюнча карама-каршы көз караштар// [Текст] / А. Мокеева // Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун айрым маселелери: илимий макалалардын жыйнагы. – Бишкек, 2012. - 127-133-бб.
9. **Мокеева, А.М.** Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Аскада калган анчынын ыйы” чыгармасынын жанрдык өзгөчөлүгү// [Текст] / А.Мокеева // Вестник КРСУ. – 2012. - №5, Том 12. - 69-72-бб.

Мокеева Асылай Мелисовнанын “Азыркы кездеги кыргыз-казак адабий байланыштары: Ч. Айтматов жана М. Шаханов” деген темада 10.01.01 – кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: диалог, эссе, повесть, драма, трагедия, эпос, жанр, публицистика, философия, дискуссия, адабий байланыш.

Изилдөөнүн объектиси: Ч. Айтматов менен М. Шахановдун “Аскада калган аңчынын ыйы (Кылым кыйырындагы сыр ачуу)” диалог китеби менен “Сократты эскерүү түнү, же маңгыбаш терисинин үстүндөгү сот” драмасы жана Ч. Айтматовдун “Чыңгызхандын ак булуту” повести менен М.Шахановдун “Чыңгызхандын пенделик купуясы” драмасы.

Изилдөөнүн максаты: “Диалог китептин” жанрдык табиятын аныктоо менен бирге анда көтөрүлгөн “Ата Мекен”, “экология”, “аялзаты”, “кыргыз-казак адабияттарынын байланышынын мазмуну жана формалары” сыяктуу проблемалар боюнча эки автордун ой пикирлерин талдоого алуу.

Изилдөө методдору: Адабий-теориялык, тарыхый-обзордук, тарыхый-типологиялык методдор.

Изилдөөнүн жаңылыгы жана алынган натыйжалар: “Диалог китепте” көтөрүлгөн проблемаларды кыргыз-казак адабияттарынын контекстинде илимий-теориялык анализге алуу жана тарыхый темадагы эки чыгарманы салыштырма-типологиялык багытта анализ жасоо алгачкы ирет жүргүзүлгөндүгү диссертациянын жаңылыгы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн негизинде Ч.Айтматов менен М. Шаханов кыргыз-казак адабий байланышындагы улуу муундар салып кеткен салтты улап, аны өркүндөтүшкөн көркөм сөз чеберлери гана болбостон, коомду руханий тазалыкка чакырган публицист, коомдук ишмер жана ар кандай терс көрүнүштөрдү жектеген улуу гуманист экендиктери белгиленди.

Колдонуу боюнча сунуштар. Диссертациянын материалдары Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жана ЖОЖдордо адабий байланыш проблемасы боюнча окулуучу лекцияларга жана атайын семинарларга кошумча булак катары сунушталат.

Колдонуу чөйрөсү: ЖОЖдордун окутуучулары, студенттер, аспиранттар жана адабиятка кызыккан жалпы окурмандар.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Мокеевой Асылай Мелисовны “Современные кыргызско-казахские литературные связи: Ч. Айтматов и М.Шаханов”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература.

Ключевые слова: диалог, эссе, повесть, драма, трагедия, эпос, жанр, публицистика, философия, дискуссия, литературные связи, художественная система.

Материал исследования - “книга диалог” Ч. Айтматова и М.Шаханова “Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века)”, драма “Ночь воспоминаний о Сократе, или Суд на шкуре туполобого” повесть Ч. Айтматова “Белое облако Чингисхана” и драма М. Шаханова “Тайна, унесенная Чингисханом”.

Объект исследования – нравственные искания современного художника, мотивированные чувством истории отечества, ответственностью личности за судьбы мира и собственной национальной культуры в системе общечеловеческих ценностей.

Цель исследования: анализ внутренней взаимосвязанности кыргызской и казахской литератур на примере общности творчества двух крупнейших национальных художников слова; исследование нового видения проблем экологии, природы, родной земли, любви, нравственных приоритетов в формате философского диалога (Ч. Айтматов и М. Шаханов); обобщение направленности духовных исканий сопредельных национальных культур; значение литературных связей в современном обществе.

Методы исследования: сравнительно-исторический этнокультуроведческий анализ этической системы близких социумов, теоретико-литературное исследование национальной природы творчества, историко-типологическое истолкование природы межлитературных связей.

Научная новизна исследования и полученные результаты. Впервые введены в научный оборот в контексте кыргызско-казахских литературных связей и материала сравнительного анализа творчества казахского поэта и кыргызского прозаика такие проблемы, как экология нравственности, защита природы, ценность личности, содержание понятия “отечество”, движущие начала истории в произведениях Ч. Айтматова и М.Шаханова о Чингисхане.

Рекомендации по практическому использованию. Материалы диссертации могут быть использованы в университетском гуманитарном академическом процессе – при чтении специальных и общих курсов, в процессе филологических исследований, нравственного воспитания.

Область применения: гуманитарная профессиональная аудитория (студенты, аспиранты, преподаватели), совместная исследовательская сфера Кыргызстана и Казахстана в области межлитературного синтеза.

SUMMARY

of thesis work of Mokeeva Asylai Melisovna "Kyrgyz-Kazakh literary connections: Ch. Aitmatov and M. Shahanov», submitted for degree of a Candidate of Philological Sciences on the specialty 10/01/01-Kyrgyz literature.

Key words: dialogue, discussion, drama, genre, story, journalism, literary connections, tragedy, philosophy, artistic system, epos, essay.

Data for study - “book-dialogue” Ch. Aitmatov and M. Shahanov, “Cry of a Hunter over the Abyss” (Confession at the Turn of Century), Aitmatov’s story “The White Cloud of Genghis Khan”, M. Shahanov’s drama “The Mystery of Genghis Khan's Tomb”.

Target of research - moral explorations of modern artist motivating national history feelings, responsibility of world’s fate personality and own national culture in the system of human values.

Goal of research - analyze of internal interrelatedness of Kyrgyz and Kazakh literatures on the example of creative works of two great national word artists, research of new view ecology problem, nature, dear land, love, moral priorities in philosophy dialogue. (Ch. Aitmatov and M. Shahanov), generalization of spiritual quest direction adjoining national cultures, meaning of literary connections in modern society.

Method of research: comparative ethnocultural analyze of ethical system of allied societies, theoretical and literary research of national nature of creative work, historical and typologic constructions of nature interliterary connections.

Academic novelty of research and received results: First introduced into scientific use in the context of Kyrgyz-Kazakh literary connections and materials of comparative analysis of Kazakh poet creative work and Kyrgyz prose writer such problems as the moral ecology, nature defense, personal value, definition “motherland” , moving elements in Aitmatov and Shahanov writings about Genghis Khan.

Recommendation for practical use. Dissertation materials can be used in university humanitarian academic process, at special and general courses, in the process of philological researches and moral education.

Field of use: humanitarian professional lecture hall (students, graduate students, teachers) joint research field of Kyrgyzstan and Kazakhstan in the sphere of inteliterary synthesis.

Компьютерная верстка: *Асаналиева А.*
Бумага офсет. Формат 60*84 1/16
Объем 1,5 п.л. Тираж 100 экз.

Отпечатано в типографии "Университет" КНУ им. Ж.Баласагына
г. Бишкек, просп. Манаса, 101
тел.: (+996 312) 32 31 91; 32 31 75

